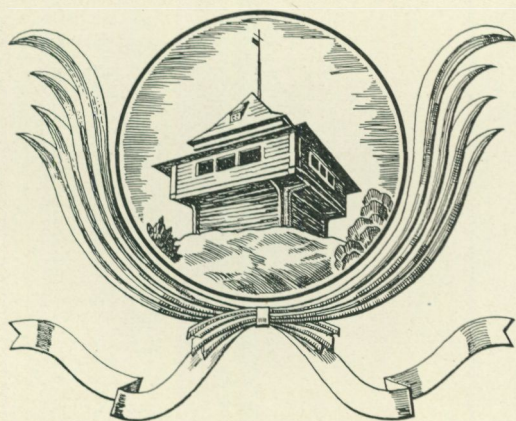

NORDISKA MUSEETS
OCH SKANSENS
Å R S B O K
F A T A B U R E N

1 9 3 1

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

Årsbokens omslag samt titelvignetten, som återger Björkviksfatburen, äro
tecknade av amanuensen Gotthard Gustafsson.

Stockholm 1931

VICTOR PETTERSONS BOKINDUSTRIAKTIEBOLAG

GRANNE ÄR GRANNES BRODER

AV SIGURD ERIXON.

Byalaget är föreningen av de jordägare, som höra till en by. Att skildra denna förenings karaktär och öden är en av de mångsidigaste men kanske också intressantaste etnologiska uppgifter, man kan ge sig in på.

Byn är på sätt och vis ett bolag. Att vara medlem i byalaget är att vara delägare i byn. I de oskiftade byarna betydde detta icke, att man satt på en viss bestämd jordlott och hade talan för den, utan man representerade en viss andel, angivbar i siffror, och hade sedan nyttjanderätt eller andel i alla slags ägor

Vignett. Fig. 1. Byamännen samlas hos grannfogden. Ullervads socken Västergötland. — Fig. 1, 3, 4, 6—10 efter film, upptagen av Göteborgsutställningens allmogeaavdelning och Svensk filmindustri.

i proportion därefter. Varje gård var således företrädd i byalaget och detta närmast genom bonden själv. Men de övriga innevånarna voro utan talan, även om de ägde tomt eller arrenderade ett litet jordstykke utan karaktär av verklig bylott. Det är emellertid icke endast fråga om ett bolag. Det är i själva verket ett helt samhälle, ett litet rike med egna lagar och sedvänjor, eget parlament och egna ämbetsmän. Denna lilla stat i staten har icke alltid följt med eller brytt sig om vad den stora statens lagar stadgat. Den har i viss mån följt sina egna traditioner, som icke så lätt läto sig rubbas utifrån. Etnologen, som ur studiet av folkens liv vill utläsa kulturutvecklingen och historien, har här en guldgruva och ett kraftigt bevis för sin åskådning, att kulturhistoria icke kan skrivas enbart på grund av lagar och förordningar utan framförallt genom iakttagande av hur de efterlevats och hur livet i övrigt gestaltat sig i de yttre former, som natur, ekonomi och teknik, lag och rätt dragit upp.

Intresset för byalaget blir ännu större, när man finner, att byn, den minsta och enhetligaste samhällsbildning vi äga, också är den älderdomligaste. Ingen församling i vårt land har vördnadsvärdare anor än bystämman. Hon är moder både åt häradsting och riksdag. Må det då icke förundra, att byalagets organisationsformer och egenart ha rätt att påräkna vårt särskilda intresse och att vi från landets alla delar måste samla material för att lära känna och förstå alla sidor, alla variationer av dess väsen.

Det finnes också en annan egenart hos byalaget, som här måste tagas i betraktande. Denna förening, detta samhälle, var samtidigt organiserat som ett gille. Granne var grannes broder. Nykomlingar måste på särskilt sätt upptagas i laget och lösa sig in. Detta brödraskap har under århundradenas gång i yttre måtto påverkats av de religiösa gillena och av städernas hantverksämbeten men är till sin kärna en kvarleva från förhistorisk tid. Det råder nämligen intet tvivel om att icke byalaget ursprungligen är ett på en gång ekonomiskt, rättsligt, religiöst och försvarsmässigt förbund av de vuxna, gifta männen

i de urbyar, varav våra nuvarande byar eller bygder äro ättlingar. De närmaste motsvarigheterna till dessa ursamhällen möta vi hos de primitiva folken.

Hur intim har den ekonomiska samhörigheten varit i byarna? Ett säkert svar härpå för den förhistoriska tiden är det ännu för tidigt att ge. Alltifrån den tid, då närmare underrättelser om byarnas inre förhållanden börja stå till buds, d. v. s. från och med äldre medeltid, då de äldsta bevarade lagarna skrivits, är gemenskapen begränsad ungefär på samma sätt som den var intill laga skiftets genomförande under 1800-talet. Andelarna i byn voro varje familjs eller ägares privata tillhörighet. Den kunde ärvas och — med vissa restriktioner med tanke på bördsrätt eller omfång — även säljas. Många tecken tyda emellertid på, att de ursprungligen icke kunde säljas. Tomten var privat område och gjordes i och med solskiftet till en mätare på varje andels storlek. I åkerjorden hade var och en sina bestämda tegar eller också ett visst tegmått, som i tur och ordning fick tagas ut i olika lägen i åkergårderna. Det fanns sålunda två olika system, ett med fasta tegar, ett med rörliga med årlig växling. Däremot finnes det icke något exempel på att bönder på olika hemman haft sin åkerjord ihop och delat dess gröda. Det torde endast ha förekommit sådana fall, där en gård nyligen blivit delad, varvid de olika delägarna inom hemmanet uppehållit en kortare tids gemenskap. Däremot finner man ej sällan, att ängar och betesmarker varit gemensamma. Där ängarna ej varit skiftade i tegar eller årligen bytts, har grödan ofta delats genom lottning eller genom att man räknat hömängden i lass eller efter de kvantiteter, vari de sattes upp på fältet. Betena ha oftast fått utnyttjas i proportion efter gårdarnas storlek, d. v. s. antalet djur.

Någon verklig ägogemenskap kan man således icke spåra i våra byars organisation. Gemensamhetsbruk har i stor utsträckning förekommit, men ej i åkrarna på hemägorna. Det är klart, att i ett samhälle som detta med dess egendomliga blandning av bolag och gille måste vissa organisationsformer framtvinga sig för reglering av samlevnaden, samarbetet, ekonomin och

Fig. 2. Äldermannen blåser i byhornet. Kåseberga, Valleberga socken, Skåne.
Fcto Nordiska museet 1921.

för uppehållande av samhällsenheten. Det förvånar då icke, att många av våra byar haft skrivna eller tryckta lagar, så kallade byordningar. De äldsta av dessa, som äro handskrivna, här- röra från 1600-talets förra hälft, men tydligt är, att man förut haft muntliga stadgar och sedvanerätt. I själva verket utgör upptecknandet av byordningarna under 1600-, 1700- och 1800- talen en upprepning av vad som gjordes under medeltiden med våra landskapslagar, då dessa blevo uppskrivna efter att förut under århundraden ha uppehållits genom muntlig tradition och minneskunskap. År 1742 fastställde den svenska riksdagen ett formulär för byordningar, som sedan blev följt på en del håll. Dessförinnan hade man blott sina egna traditioner att lita till.

Den beslutande myndigheten inom byn utövades av bystäm- man. Jag har deltagit i sådana stämmor i olika delar av landet. Gemensamt för dem alla har varit, att den parlamentariska värdigheten ej känts på något sätt betungande. Röstning på

Fig. 3. Budkavlen går och kallar till bystämma. Ullervads socken, Västergötland.

vanligt sätt förekom knappast. Majoritet och minoritet märktes tydligt ändå. De ekonomiska frågorna ha givetvis varit de dominerande. En gång om året har stämma hållits för genomgång av byns räkenskaper och val av förtroendemän. Tiden här för synes i allmänhet i Sverige ha varit Valborgsmässan, d. v. s. 1 maj, en tidpunkt, som så långt man vet pläгат nyttjas som mötesdag i gillen och socknar överallt i vårt land. I sydvästra Skåne har man i stället liksom delvis i Danmark använt Mårtensdagen i november härtill.

Det är emellertid många andra angelägenheter, som påkallat stämmor och sådana ha också hållits vid skilda tider och på olika sätt. I spetsen för byn har överallt en man stått, vanligen kallad ålderman, ibland byfogde, byföreståndare, grannafogde eller dylikt. Han har haft till uppgift att sammankalla bystämorna och leda deras förhandlingar, att ha inseende över byns räkenskaper och gemensamma arbeten samt att vara fridens

och ordningens väktare. Byns handlingar och samhälleliga attribut eller föremål av annat slag skulle denna ordförande eller verkställande direktör, för att använda modernt talesätt, ha hand om. I många bygder har han haft till uppgift att hålla tjur och galt för byns behov, såvida icke också denna skyldighet gått i tur bland bönderna. Han fungerade som byns värd vid gillen och fester. Ibland har han också skött om upptagning av skatter. Han valdes av byalaget, men vanligen har sysslan gått i tur och räckt i ett upptill tre år, vilket icke hindrar, att den ibland uppdragits åt en person på livstid. Äldermannens värdighetstecken är en stav, som han bär, när han vill mäkla fred, eller på annat sätt inge respekt. Bygrannarnas initialer ha gärna varit inristade på dessa stavar. Då en ny bonde kom till byn eller blev sin egen, inskuros hans initialer samt inträdesårtalen på staven, varvid nykomlingen måste betala sin avgift. Staven stöttes i en del västgötabyar med hjälp av en pik ned i golvet på den stuga, där stämman med efterföljande gille eller grannöl hölls och den skulle då förbli stående så länge förhandlingarna och supgillet pågingo. Om någon slog ikull den, fick han böta. Ingenstans ha dessa äldermansstavar varit förnämre än i Hälsingland, men ända upp i Västerbotten har jag påträffat dem och i Österbotten på andra sidan havet äro de även rikt utvecklade. Äldermannen har också haft andra stavar i sitt förvar. Sådana äro de långa käppar, varmed man mätte gärdsgårdarna och kontrollerade, om de hade godkännbar höjd eller hade för stora öppningar, fig. 7. På andra stavar har man gjort märken såsom anteckning om böter, som stämman dömt någon till. Dessa märken täljdes sedan bort, när skulden betalts. I många byar, särskilt i Dalarna, har man nyttjat en mängd stavar för anteckning om skyldigheter, prestationer eller utnyttjande av rättigheter. Sålunda bevarar Nordiska museets samfundsavdelning den rikhaltigaste samling, som finnes i världen av europeiska räknestavar. De flesta härröra från Dalarna. Det är längder, skurna i trä över hur långa gärdsgårdstycken var och en skulle hålla, över hur många bräder han sågat

i den gemensamma sâgen, hur många dygn eller säckar han malt i byns kvarn, vidare rörande vars och ens skyldighet eller tur att vakta kreaturen, att ta emot fattiga främlingar eller sjuka, att härbärgera skolmästaren, att gräva gravar, att hålla kyrkbåt, att bygga på bröllopsstugan, att skjutsa prästen, att betala tionde eller kronoskatt eller att hålla soldat och ge honom kost och lön. Det var emellertid icke alltid som denna kontroll skedde på detta sätt genom inskrifning på långa stavar. Man brukade också ett annat system med små klubbor eller pinnar, fig. 11, som likt budkavlar sändes från gård till gård, markerande vars och ens skyldighet att fullgöra någon av nyssnämnda funktioner eller att t. ex. fara till sockenstämman och där representera byn, att hålla hästar och körkarl för skjutsande av resande, att laga och underhålla vägen, att gå ut med snöplogen för att få undan snön på vägarna, att bära posten, att ringa i kyrkklockorna vid kungliga dödsfall och begravningar eller att gå ut på skallgång.

Sin viktigaste funktion har emellertid budkavlen haft som sammankallningsinstrument, fig. 3. När åldermannen skulle kalla till bystämma, kringssände han budkaveln från gård till gård och då gällde det att skynda. Ibland angav dock en särskild liten anteckning på en lapp *när* och *var* man skulle samlas. Själva kaveln var enkel nog och skuren i trä. Intet är emellertid mera representativt för de gamla byarna i Sverige än detta kring-sändningsinstrument, som är känt ända sedan förhistorisk tid och som aldrig dött ut, trots post och telegraf och radio.

Budkavlen är emellertid icke det *enda* om ock det *äldsta* sammankallningsmedlet. Det är emellertid det i vårt land mest utbredda. I Göta- och Svealand har man dock också haft andra. I Sydsveriges byar har byahornets böl varit en karakteristisk olåt, fig. 2. Byåldermannen har där haft ett stort, ofta prydligt beslaget och med inristade namn sirat oxhorn, vari han blåst ute på bygatan eller från en upphöjd plats i byn. Sådana horn äro kända från våra byar alltifrån Skåne och Blekinge, där de varit vanligast, ända upp i Öster- och Västergötland. Ännu mer

Fig. 4. På väg till bystämman. Ullervads socken, Västergötland.

utbredd är luren av koppar, mässing eller näver. I sådana ha åldermännen tutat icke blott i Skåne och Västergötland och de andra Götalandskapen, utan den har hörts också i de uppländska byarna. Mera karakteristisk för Mellansverige är trumman, visserligen påvisbar i Skåne och Dalarna men mest dock i hjärtat av Sverige. I radbyarna på Närke lerslätter stodo bönderna i sina portlider och väntade på åldermannens signal. Han började med att slå sina virvlar på »trumbacken» i byn och skred sedan under taktfasta slag genom bygatan, där bönderna, allteftersom han nådde deras port, trädde ut och gävo sig med i processionen. Denna marsch gick ibland till samlingsplatsen men oftare ut på ägor. I slättertiden gick man ganska allmänt i svenska byar med trumslag och fiolmusik ut på skördarbetet, som skedde samtidigt och avslutades med gille.

Byns offentliga egendom, såsom lantmäterikartor, skifteshandlingar, protokoll, överenskommelser, byordning, budkavlar, stavar, pengar etc. överfördes vid åldermansombytet till den

Fig. 5. Bystämman samlad. N. Brantevik, Simris socken, Skåne.
Foto Nordiska museet 1921.

nyvalde och ofta i en dylik procession, något som bönderna intyga alltifrån Uppland och ner i Skåne. Mången gång gällde kallelsen blott, att det var gille.

Plantören Matthias Solberg, som strax efter 1700-talets mitt skrev en av de mest givande och samtidigt kvicka skildringar, som vi äga av livet i de skånska slättbyarna, ger oss en bild av hur den välmående slättbonden där tog det, när han hörde bytrummans ljud: »När åldermannen trummar till samling i byen och bonden icke visst vet, att det är till ölslag eller drickande denna trumning sker, låter han sin dräng eller komping först förnimma, varom byemännen skola samlas. Kommer drängen igen och berättar, det de äro samlade att uträtta något allmänt arbete för byens samfalta räkning, befaller bonden honom gå till samling, men säger drängen, att männen hava en bimpel öl att dricka hos någon i byen, säger bonden: bliv du hemma, jag går själv.»

Det är helt enkelt en monumental utbildning som byorganisa-

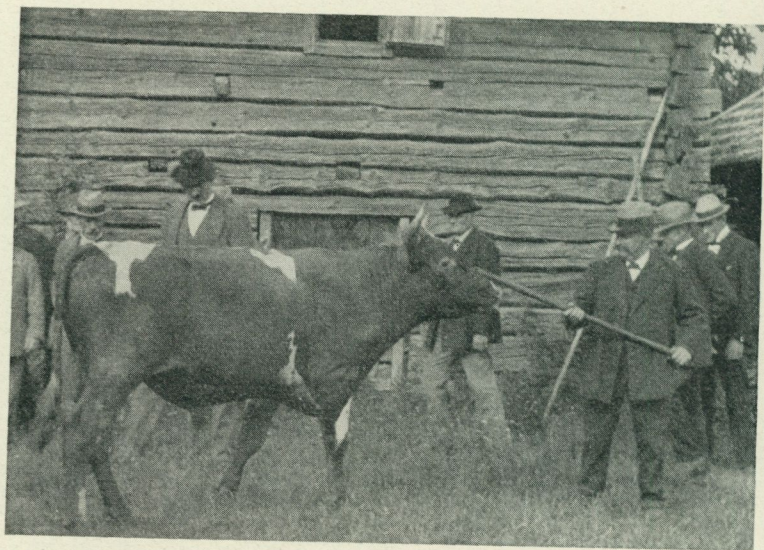

Fig. 6. Bytjuren synas av grannelaget. Ullervads socken, Västergötland.

tionen och de därtill hörande gillena ernådde i Götaland, särskilt i Skåne. Där som i Sverige för övrigt funnos vid åldermannens sida medhjälpare, s. k. bisittare eller drängar, men dessutom en hel rad av ämbetsmän eller tjänare. Saken komplicerades ytterligare genom att byarna på skånska slätten voro sammankopplade i s. k. vångalag med sammanlöpande gemensamt brukade betesmarker. Vångavaktare eller vångagömmare, byherde och olika slags hantverkare voro anställda.

Huru den stora bystämman förlöpte i skånebyarna under 1800-talets förra hälft omtala flera författare. Här må det vara skäl att citera Åkerman i hans beskrivning av Hällestads pastorat i Torna härad i Skåne 1828:

»Den afträdande Äldermannen bjuder en dag wid Mårtensmessotiden byens Åboer och deras hustrur samt husmän, handverkare, drängar och pigor till middag, och anställles för tillfället ett ganska betydligt gästebud eller så kalladt Älder-

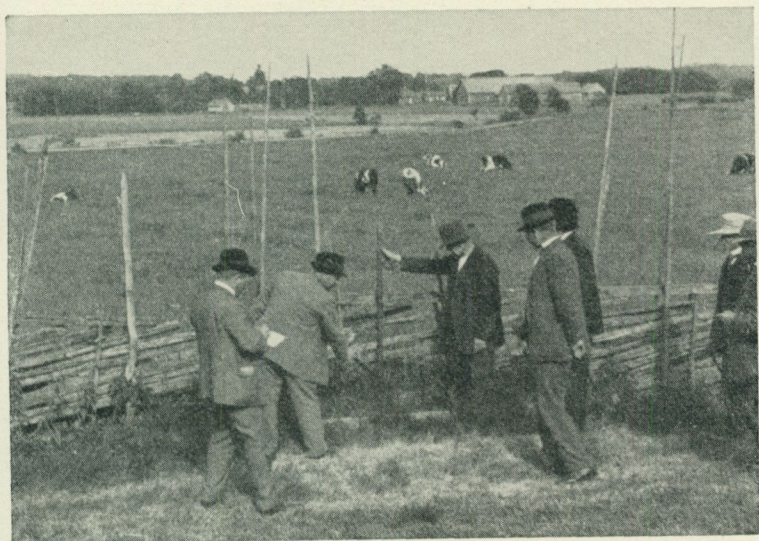

Fig. 7. Gärdesgårdssyn. Hägnaden granskas och höjdmätes av grannelaget. Ullervads socken, Västergötland.

mansgille med spel och dans, som wanligen warar 3 à 4 dagar. Andra dagen göres redo för byens inkomster och utgifter — — —

Tredje dagen efter aftonmåltiden sätter sig wärden i huset eller afträdande Äldermannen, wid öfre bordändan och tager der til sig Åbon på nästa hemmansnummer, som biträdt honom såsom dräng i Äldermansstjensten det förflutna året och nu skall träda i hans ställe såsom Älderman. Framför dem sättes 2 glas fulle med öl, och sedan den afträdande genom ett par stötar i byns horn gifwit tecken till tystnad och hållit ett tal passande för tillfället, dricker han den nye Äldermannens skål, tackar sina medhjelpare, 3:ne åboar, som kallas drängar och poike, för deras biträde wid tjensten. Härefter håller den tillträdande Äldermannen ett kort tal och wäljer sedan äfwen 2 drängar och en poike bland Åboarne, hwartill närmsta grannen ej får förbi-gås. Då detta är slut, aflemnas byns papper, förwarade i en

stor låda, byns horn, nycklar och andra saker, hwarefter den nye Åldermannen, biträdd af sina utwalde medhjelpare, åtföljde af hela sällskapet och under musik bär alla sakerne hem till sitt, der ock gästerne något undfägnas och sedan åtskiljas. Den fjerde dagen undfägnas blott Åboarne hos gamle Åldermannen med frukost, som likwäl wanligen räcker ända till aftonen. Till dessa gästebud, som äro ganska kostsamme, medföra hustrurne alltid *förningar* likasom wid andra högtideliga samqväm. Åboarne och ungdomen biträda äfwen med sammanskott af penningar, och härförutan skulle en fattig Åbo ej förmå att bibehålla detta dependensiva bruk.»

Den omtalade Solberg säger, att dessa gillen på Söderslätt vid 1700-talets mitt pågingo i 10 till 12 dagar. Den avgående åldermannens kalas första dagen skildrar han så här. »Då samlas alla männen hos åldermannen, som ock giver tillkänna, att hans ämbetstid är kommen till slut. Därföre giver han männen $\frac{1}{2}$ tunna öl och några påtter brännvin som en rättighet, sedan skola de dagen därefter samlas hos den, som skall emottaga åldermanskapet eller sysslan; den skall ock som en rättighet giva öl och brännvin, ja även kall mat som smör, ost, kött och fläsk, men sättas intet till dukat bord, utan tager var sitt stycke i handen, emillan som de supa. Då skall den åldermannen, som avstått sitt ämbete, i alla männens påhör säja, huru bysräkningar äro utlikviderade, huru mycket de druckit upp och vad de än hafva till godo, och vem det skall betala. Han frågar ock alla männen, om icke han redeligen förvaltats sin syssla och nu gjort räkning därföre; kan då någon bevisa honom annat, får han fram med en bimpel öl och några påtter brännvin, som skall en annan dag förtäras. När allt detta skett, dricker han trumman först ifrån sig och till sin successor, då han tager ölkruset i ena handen och bonden i den andra och säger: 'skål broer, nu dricker jag trommen te dei och önsker dei lycke, jag har gjort renskab för mäien, deet ingen au mäien lærer annet kunne sie', därpå tager den andra emot trumman och ölkruset och tackar för skålen; sedan dricker han knäblarna från sig på lika sätt, var-

Fig. 8. Vägsyn. Ullervads socken, Västergötland.

efter den nyligen antagne erkännes för byens ålderman.» I mera ceremoniella former kunde överlåtelse icke ske. Här ha givetvis gillen och hantverksskrån influerat.

I Västergötland ha många ålderdomliga gillesformer bibehållit sig i samband med bystämmorna. De s. k. grannölen, fig. 9—10, firades här på våren och såsom vid andra vårfe-ster åt man ägg till övermått och drack öl ur träskålar, till vilka drycken östes upp ur en kittel. Liknande seder har man även på andra håll, t. ex. på Öland. I en stor kittel kokade bönderna där själva ägg åt sig och efter måltidens slut tog man fram byskrinet och ur detta — Sinclairs-visan, som ju börjar så:

»Sist när på ljuflig blomsterplan,
jag mina lam utförde
och satte mig som jag var van
där jag bäst lärkan hörde,

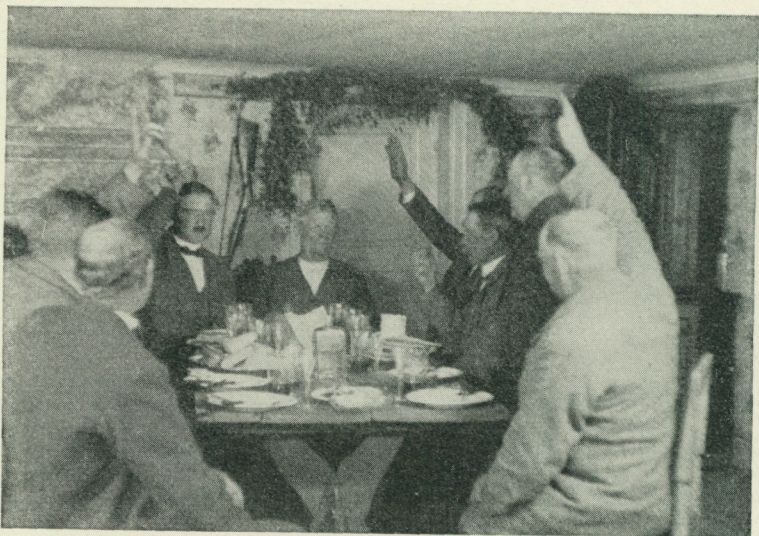

Fig. 9. Grannöl. Omröstning för hårdkokta ägg med handuppräckning.
Ullervads socken, Västergötland

Då kom till mig en gammal man
beprydd med silfverhåren.
Han såg mig ganska gunstigt an
och helsade god måren.»

Var och en bonde ålåg att med ljudlig röst och på sin rätta ton sjunga en vers, hvarefter visan överlämnades till den bredvid sittande för samma ändamål. Saknade någon sångröst måste han leja en sångare. Ville han undandraga sig detta och gick på ändå, blev han avbruten och bötfälld. Böterna användes för nästa års äggkokning. Hela visan, som är 60 verser lång, måste sjungas till slut. Avbrott i sången fick endast ske, när sångaren klarade sin strupe med en klunk ur dryckesbägaren. Det är typiskt, att det just är inom dylika traditionsbärande gillen, som den gamla Sinclairsvisan från 1700-talet längst bibehållit sig.

Denna sånglek motsvaras i andra landskap av helt andra.

Fig. 10. Grannöl. Ägg smusslas ned i grannens ficka. Ullervads socken, Västergötland.

I Västergötland liksom i Tyskland har byn ibland haft ett kägelspel, som efter särskilda regler brukats av hela byalaget.

I övre Sverige äro de gillesmässiga dragen ej så framträdande, åtminstone ej i senare tid. De väldiga byarna i Dalarna ha dock älskat alldeles säregna former. Här har man i vissa socknar haft speciella bystugor för sammankomsterna.

I Götaland och ända upp i södra Dalarna är det bekant, att bystämmorna liksom de gamla tingen ofta hållits under bar himmel på bestämda platser, som ibland markerats med stenar. Annars är det vanligast att sammankomsterna hållits hemma hos åldermannen och således gått i tur runt byn.

De många syner, som byalaget eller dess utsedda representer måste göra för att t. ex. kontrollera gärdesgårdar, eldstäder, betesmarker och gården fingo ofta karaktären av rättskipning. Församlingen beslöt, där så befanns nödigt, att handgripligt utkräva böter. Här kom byalaget delvis att rikta sig

mot *rikets* lagar, vilka betraktade det som hemgång, inbrott eller lynchning, när bystämman eller åldermannen med bisittarna togo sig före att utpanta hos eller kroppsligen avstraffa dem som felat emot byns stadgar. Här ha många svåra kontroverser existerat, även om de vanligen gingo förbi utan utåt märkbart buller. Efter laga skiftets genomförande är detta problem försvunnet. En mera mild och harmonisk form kan rättskipningen dock knappast få än den vanligen hade i södra Sverige. Varje stämma, syn eller gemensamt uppträdande avslutades ju med gille. Man ordnade då så, att den brottslige fick böta lagom mycket att köpa ett visst kvantum öl eller brännvin för, eller också kunde han få böta direkt i sådan materia. Därefter drack man ur det så hopsamlade och ej sällan fick den bötfällde då också vara med. Det blev då samtidigt en försoningsfest.

Fig. 11. Tiggarklubba från
Ljungby socken, Halland.
Nord. mus. 73,829.